

Нова знахідка монети Кізіка

Відомо, що електрові монети Кізіка відігравали важливу роль у Причорномор'ї. Знахідки останніх років¹ дають змогу внести певні зміни до питання про ареал та час поширення кізікінів. Зокрема, цьому присвячена публікація електрової монети Кізіка, що походить з о. Березань² (рис. 1). Подаємо її опис³. Аверс: лев, що стоїть на туңці і гризе здобич, ліворуч; голова повернута в бік глядача. Реверс: втиснутий квадрат, поділений на чотири малих квадрати, розташовані у вигляді крил вітряка. Вага 1,37 г⁴, розмір 8 мм, електр.

Кізікіни цього типу широко відомі як у статерах, так і у фракціях (гекти — 15 екземплярів, гемігекти — 5 екземплярів). За класифікацією Фрітце, монета належить до II групи (підгрупа *вс*)⁵. Саме в ній чільне місце посідають зображення тварин, що взагалі характерно для малоазійської грецької гліптики кінця V ст. до н. е., пов'язаної з архаїчним мистецтвом Сходу⁶. Найчастіше зображувались лев або левиця в різних варіантах⁷. Важко відповісти на питання, чи має зображення зв'язок з історією міста або з його релігією. Відомо, що в Кізіку існували численні культу — як місцеві, так і загальноеллінські, де не останнє місце займав культ Кібели, атрибутом якої був лев⁸. Проте характер типології кізікських монет⁹ змушує обережно мотивувати вибір того чи іншого сюжету.

Як уже вказувалось, монети цього типу Г. Фрітце виділяє у підгрупі *вс* II групи, яку він датує проміжком часу майже 100 років (550—460 рр. до н. е.), причому не визначає хронологічно підгрупи, вважаючи їх майже одночасними¹⁰.

¹ Передусім це скарби кізікських монет (Кравченко А. А. Клад кизикских статеров из Одесской области.— СА, 1969, № 1, с. 274—277; Булатович С. А. Клад кизикнов из Ольвии.— СА, 1970, № 2, с. 222—224), а також епіграфічні пам'ятки-графіті на стінці іонійського кіліка з о. Березань та на ручці амфори з Фанагорії (Виноградов Ю. Г. Новые материалы по раннегреческой экономике.— ВДИ, 1971, № 1, с. 65, 68).

² Монета в приватній колекції, знайдена випадково.

³ Див. каталог Г. Фрітце, табл. III, 2 (Fritze H. Die Electronprägung von Kyzikos.— Nomisma, 1912, 7). У Бабелона на табл. 176, 26 представлено монету, карбовану тим же штемпелем, що й наша (Babelon E. Traite des monnaies grecques et romaines. Paris, 1910, t. 2, p. 2).

⁴ Вага монети не виходить за межі вагової порми кізікської гемігекти. При середній вазі 1,33 г (Fritze H. Op cit., s. 34, Taf.) трапляються екземпляри, що важать трохи менше або більше (див., наприклад, гемігекти того ж типу: Brett A. Catalogue of Greek Coins.— Museum of Fine Arts. Boston, 1955, № 1444—1,28; Babelon E. Op. cit., № 2749—1,29; Державний Ермітаж, № 1195—1,31; Greenwell W. The electrum coinage of Cyzicus.— NC, 1887, N 107—1,47 g. 1,55 g.).

⁵ Fritze H. Op. cit., № 83, Taf. III, 2.

⁶ Никулина Н. М. К вопросу о «восточногреческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам гліптики V—IV вв. до н. э.).— ВДИ, 1969, № 3, с. 107.

⁷ Fritze H. Op cit., Taf. I, 39—43; II, 4; III, 1—5.

⁸ В Кізіку стояла статуя Кібели, яку вшановували під різними іменами (Husluck F. Op. cit., p. 214). Геродот згадує про свято на честь цієї богині під час відвідування Кізіка Алахарсісом (Геродот. История, 4, 76; Roscher. Griechischen und römischen Mythologie, Bd. 2, S. 1644). Див. також кізікську монету із зображенням Кібели на леві (Fritze H. Op. cit., Taf. IV, 8).

⁹ Більшість нумізматів вважають типи кізікінів, що змінюють один другого, магістратськими символами або знаками, які полегшували контроль над якістю монети. Ці знаки вибиралися довільно і більше були пов'язані з особою магістрата, ніж з історією міста (Wroth W. Catalogue of the Greek coins in the British Museum. Mysia. London, 1892, p. 171; Head B. W. Historia Numorum. Oxford, 1911, 58; Babelon E. Op. cit., t. 2, vol. 2, p. 150; Gardner P. A History of ancient coinage 700—300. B. C. Oxford, 1918, p. 72; Regling K. Die antike Münze als Kunstwerk. Berlin, 1925, p. 89; Зограф А. Н. Кизикские монеты С. Г. Строганова.— СГЭ, 1926, 3, с. 61; Зограф А. Н. Две группы херсонесских монет с заимствованными типами.— ИГАИМК, 1927, 5, с. 390).

¹⁰ Fritze H. Op. cit., S. 22.

Таким чином, монета належить до другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. На наш погляд, час її випуску можна визначити кількома десятиліттями. Фрітце у своїй хронологічній класифікації керується думкою, що карбування в Кізіку становило безперервний процес, і отже, немає сумніву щодо його існування протягом всієї другої половини VI ст. до н. е.¹¹ Однак ця думка суперечить тим умовам,

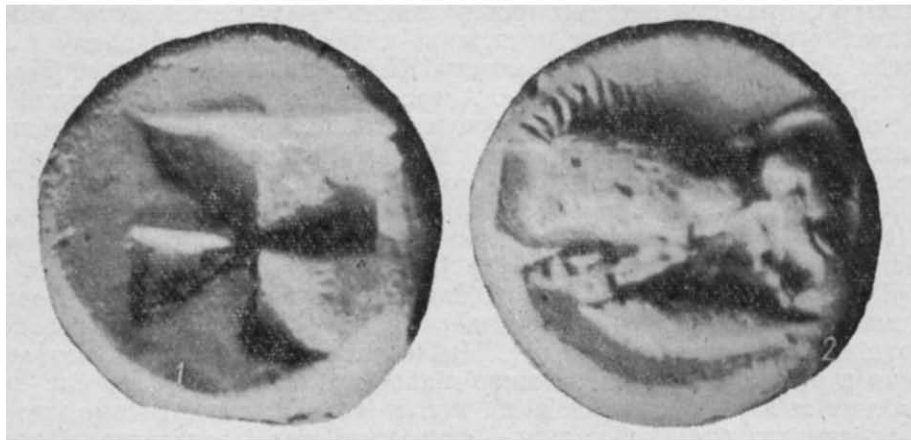

Рис. 1. Кізікін з о. Березань.

що склались у західній частині Малої Азії в середині VI ст. до н. е., коли владу тут захопили перси. Карбування монет у грецьких містах на узбережжі Малої Азії припиняється до повстання іонійських греків — 500—499 рр. до н. е.¹² Можливо, що і в Кізіку поновлення карбування було зумовлене подіями, пов'язаними з цим повстанням¹³. Тоді всю II групу монет слід датувати 500—460 рр. до н. е. Хоч стилістично гемігекта могла б належати як до кінця VI, так і до початку V ст. до н. е., в цьому випадку ми схильні прийняти другу дату¹⁴.

Датування гемігекти має першорядне значення для встановлення часу, коли вона потрапила на о. Березань. Правда, внаслідок тривалого перебування кізікінів в обігу¹⁵ такий взаємозв'язок виключається. Але в цьому випадку досить висока збереженість кізікіна може свідчити про те, що він потрапив на острів незабаром після випуску, тобто в першій половині V ст. до н. е. Можливість появи кізікських монет на Березані на початку V ст. до н. е. підтверджується знахідками їх в інших районах Північного Причорномор'я. Саме до цього періоду належить більшість кізікінів з сусідньої Ольвії¹⁶.

¹¹ *Fritze H.* Op. cit., S. 33—34.

¹² *Burns A. R.* Money and monetary policy in early times. London, 1927, p. 159.

¹³ *Gardner P.* Op. cit., p. 99; *Gardner P.* The coinage of the Ionian Revolt.—JHS, 1911, 34, p. 33—34. На ще більший перерв налягає А. Бернс (*Burns A.* Op. cit., p. 91). Е. Бабелон вважає цю перерву короткочасною і відносить поновлення карбування на період правління Дарія (522—485 рр. до н. е.). Див.: *Babelon E.* Op. cit., t. 2, vol. 1, p. 157—158.

¹⁴ За А. Бретт, така монета належить до першої половини V ст. до н. е. (*Brett A.* Op. cit., p. 190, № 1444).

¹⁵ У більшості скарбів разом з екземплярами IV ст. траплялися монети початку V ст. до н. е.: див., наприклад, скарби з Орловки (*Булатович С. А.* Клад кизикинов из Орловки.—ВДИ, 1970, № 2, с. 73) з Живково (*Герасимов Т.* Находка от электроновни монети на град Кизик от България.—ГНМ, 1942, 7, с. 72), Принкіпо (*Regling K.* Der griechische Goldschatz von Prinkipo.—ZfN, 1931, 41, S. 1—46).

¹⁶ З 21 монети 20 належать до II групи, за Фрітце (*Карышковский П. О.* Об обращении кизикинов в Ольвии.—НЭ, 1960, 2, с. 8, табл. 1; *Булатович С. А.* Клад кизикинов из Ольвии, с. 222—224). Слід зазначити, що серед монет скарбу є статер того ж типу, що і гемігекта з о. Березані (*Булатович С. А.* Клад кизикинов из Ольвии, с. 224, табл. № 3). Неправильною є вказівка М. Лалу на відсутність у грецьких містах Понту

Закономірність знахідки кізікської електрової монети на о. Березань засвідчується нещодавно опублікованим графіті, яке збереглося на уламках іонійського кіліка, знайденого також на острові¹⁷. Виявлено два фрагменти з написом, що становить перелік коштів, одержаних купцем під час торгівлі. Гекти та гемігекти, що згадуються в тексті, цілком слушно визначені автором публікації як кізікіни. Крім самого факту документального підтвердження обігу кізікінів на о. Березань, напис цей дуже цінний ще й тому, що належить до архаїчного часу — першої половини VI ст. до н. е. Якщо погодитись із датуванням автора публікації, то це найраніша згадка про кізікіни не тільки в Причорномор'ї, а й взагалі в грецькому світі¹⁸.

До цього часу дослідники припускали, що кізікіни проникли на причорноморські ринки на початку V ст. до н. е. або наприкінці VI ст.¹⁹ Справді, ми знаємо тільки дві фракції кізікського статера I групи (600—550 рр. до н. е.) з Причорномор'я — це гекти з Істрії та Ольвії²⁰. Звичайно, дві знахідки ще не дають підстав для відповідних висновків. Писемні джерела, за винятком графіті з Фанагорії (початок V ст. до н. е.)²¹, належать лише до IV ст. до н. е.²² Графіті з Березані, таким чином, вносить істотні зміни до питання про період обігу кізікінів у Північному Причорномор'ї. Не зупиняючись спеціально на цьому питанні, слід вказати тільки, що завдяки цьому графіті знахідка на о. Березань кізікської гемігекти вже не справляє враження випадковості і дає змогу з впевненістю включити Березань у сферу обігу кізікінів. Тут, як і в інших причорноморських колоніях, принаймні в V ст. до н. е. торговельні операції здійснювалися за допомогою кізікських статерів та їх фракцій. Ці обставини цікаві також і для характеристики торговельної діяльності березанського поселення в першій половині V ст. до н. е., саме в період найбільшого його розквіту²³.

С. А. БУЛАТОВИЧ

Новая находка монеты Кизика

Резюме

В статье публикуется случайная находка кизикской электровой гемигекты с о. Березань. Монета датируется началом V в. до н. э. Высокая степень сохранности гемигекты позволяет предположить, что монета попала на остров вскоре после выпуска. К нача-

кізікінів V ст. до н. е. (*Laloux M. La circulation de monnaies d'electrum de Cyzique.— Revue Belge de numismatique, 1971, 117, p. 54*). Не кажучи вже про монети II групи, тут відомі й кізікіни III групи (460—405 рр. до н. е.) — два статери з Керчі (*Greenwell W. Op. cit., p. 56, № 20*) та з Тамані (зберігаються у фондах Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна), а також статери цієї групи з Пуленцовського та Керченського скарбів (*Thompson M., Mörkholm O., Kraay C. M. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, № 1011 (тип: Fritze, № 147; 150), № 1013 (тип: Fritze, № 155; 177)*).

¹⁷ Виноградов Ю. Г. Указ соч., с. 68.

¹⁸ Усі відомі нам писемні джерела датуються не раніше як другою половиною V ст. до н. е. Див., наприклад: IG, I, № 180, 182—184, 187, 191; *Meritt B. D. Wade-Gery H. T., Mc Gregor M. F. The Athenian Tribute Lists, vol. 1, p. 320—321*.

¹⁹ *Карышковский П. О. Указ. соч., с. 9; Шелов Д. Б. Кизикские статеры на Боспоре.— ВДИ, 1949, № 2, с. 95; Laloux M. Op. cit., p. 37, 56.*

²⁰ *Dimitriu S. O moneda divizionara din Cyzic, la Histria.— SCIV, 8, 1—4, 1957, p. 103; Карышковский П. О. Указ. соч., с. 8, табл. I.*

²¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч., с. 68.

²² Ольвійський декрет про грошовий обіг (IOSPE, I², № 24) та промова Демосфена (XXXIV).

²³ *Лалин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 108—109; Лалин В. В. Ольвия. Хора.— В кн.: Археология Украинской ССР, т. 2. Киев, 1971, с. 307; Лалин В. В. Экономическая характеристика Березанского поселения.— В кн.: Античный город. М., 1963, с. 35; Горбунова К. Березанский некрополь.— АО 1967 г. М., 1968, с. 207; Горбунова К. Березанская экспедиция 1968 г.— АО 1968 г. М., 1969, с. 272.*

лу V в. до н. е. належить и більшість кизикинов із сусідньої Ольвіи, а також граффіти з упоминанням кизикина із Фанагорії. Більше раннім часом датуються лише дві фракції кизикського статера із Ольвіи і Істрії. Самим раннім письмовим свідченням звернення електричних монет в Північному Чорному морі є граффіти, що походять із тріщин на о. Березань.

Знахідка на Березані кизикської гемігецькі дозволяє з впевненістю включати цей район античного світу в сферу звернення кизикинов.

С. О. БЕЛЯЄВА

Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм

Розкопки середньовічного поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області розпочалися в 1971 р.¹ Даліше розкриття площі з метою визначення плану пам'ятки в цілому продовжувалося в 1972 р.

Загальна площа нового розкопу становила 330 м². На ній під час робіт знайдено чотири житла та чотири господарських споруди. Було закінчено розкриття гончарної майстерні² розмірами 8,4×5,6 м (рис. 1). Південна частина її, прямокутна за формою, мала виступ-вхід. На площі майстерні знайдено два вінця та стінку чавунного казана, уламок залізного предмета, точильний брусок, фрагмент стінки світильника та кружалну кераміку.

Житла. На схід від житла № 1 на глибині 0,2 м від сучасної поверхні на фоні сірого піску зафіксовано житло № 4 у вигляді темного прямокутника з виступом у північній частині, який був орієнтований за сторонами світу. Розміри його 8,4×4,2 м (рис. 1). У південному кутку знайдено залишки керамічного горна, який, певно, був знищений житлом. У північно-західному кутку виявлено скупчення глини та обпалене дерево. Серед речового матеріалу трапилися фрагменти залізного ланцюжка, два уламки залізних виробів та кружална кераміка.

Контури житла № 5 повністю встановити не вдалося, виявлено тільки східний куток на глибині 0,37 м від сучасної поверхні (рис. 1). Більша його частина зруйнована пізньою ямою. За насиченістю матеріалом та за скупченням глини і печини можна припускати, що воно продовжувалося у західному напрямку. В зафіксованому кутку виявлено фрагменти кераміки XIII—XIV ст., а також розвали давньоруських горщиків кінця XII — першої половини XIII ст., ручка від амфори, дві залізні остроги.

Житло № 6 розташоване на південь від першого та четвертого. Воно простежено на глибині 0,21 м від сучасної поверхні і за плануванням та орієнтацією нагадує вказані вище споруди. Розміри 8×6,4 м (рис. 1). В східному і південно-західному кутках, а також вздовж північної та західної стінок зафіксовані залишки стовпів у вигляді обпаленого дерева. У південно-західній частині на глибині 0,35 м від сучасної поверхні виявлено скупчення глини та печини, що становили залишки наземної печі. На підлозі та в заповненні житла знайдено уламки леза залізної сокири, два черешкових ножі, знаряддя, призначення якого ще не з'ясовано, фрагменти чавунних казанів, свинцеве грузило та велику кількість кружалної кераміки. Дуже цікавою знахідкою є днище горщика з куском заліза, який щільно вкарбувався в стінки

¹ Беляєва С. А. Розвідка на р. Сейм.— АО 1971. М., 1972, с. 313.

² Беляєва С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 98—99.